

№9 лекция. Қолөнер бұйымдарын талдау. Этнографиялық зерттеулер.

Мақсаты: Тақырыптың зерттелу аумағына қарай зерттеулер жүргізу.

Этнографиялық зерттеу түрлерін пайдалану арқылы қазақ халқының қолөнер бұйымдары туралы деректер жинауды үйрету болып табылады.

Кілт сөздер: эстетика, декор, инновация, этноним.

Дәрістің жоспары:

1. Қолөнер бұйымдары туралы деректер жинау.
2. Қолөнер бұйымдарының түрлеріне қарай жіктелуі.
3. Зергерлік өнер түрлері

Ұлы даланы мекендеген көне тайпалардың ұлттық қолөнері рухани мәдениеті келешек ұрпаққа мұра болып саналады. Оның дамуы дәстүрлі қазақ қоғамындағы көшпелі өмір салтымен, ұлттық сана-сезімімен, тарихи өзгерістермен тығыз байланыста болды. Қазақтардың тіршілік ету мәдениеті көбінесе ұлттық қолөнермен анықталды. Қолөнер бұйымдарына оюлар мен өрнектер арқылы қазақтардың дүниетанымы мен көне көзқарастары бейнеленген. Қолөнер дәстүр бойынша ерлер және әйелдер қолөнері деп бөлінді. Физикалық күш қолданылатын: ағаш өңдеу, тері, сүйек, тас, сондай-ақ ұсталық және шеберлік іс сияқты жұмыстармен ерлер айналысқан. Қазақтарда ұзақ дамыған қолданбалы-сәндік өнердің материалдық негізі болып мал шаруашылығы өнімдерінен, өсімдік шикізаттары мен металдардан өңделген үй өнімдері саналады.

Қазақтардың қолөнері әр түрлі бедерлі киіз кілемдерінен жасалған және тұрмыс-тіршілікке пайдаланылатын оюланған киізден, сәндік тоқыма төсеніштер, тігін, тері өңдеу, ағаш кесу мен металды көркем өңдеу (әшекей бұйымдар) және кілем тоқудан көрінеді.

Эстетикалық талаптарды қанағаттандыруға деген ұмтылыс, көркем безендіру үшін бар мүмкіндікті максимальды түрде қолдану өмірге қолданбалы-сәндік өнердің көптеген түрлерін әкелген болатын. Ол талғампаздығы мен бай түрлілігімен, оюлы мәтіндердің нақтылығымен, жоғары туындылығы мен түсі, сипатының әртүрлілігімен ерекшеленді. Үй тұрмысы мен қолөнер бұйымдарының көп бөлігі нақты бір мәнге ие болды.

Халықтың санасында қолданбалы өнер өмірдің барлық құрылымының ажырамас бөлігі болып саналды.

Қолданбалы-сәндік зерттеудің ерекшелігі этнографиялық экспедиция кезінде қолданылады. Теориялық-қолданбалы және сәндік-қолданбалы зерттеудің ара-жігі әлеуметтік процестер жөніндегі ғылыми білімді тереңдету немесе нақты әлеуметтік мәселелерді әдеттен тыс шешуге бағытталған нақты мақсаттармен анықталады. Теориялық-қолданбалы зерттеуде әлеуметтік тапсырыс әдетте оны зерттеуге «шақырушы» қоғамдық мұқтаж секілді орын алады. Сәндік қолөнерде де нақты тапсырыс беруші бар, яғни зерттеушілер-

дің көмегіне сүйенген басқару мүшесі саналады. Ағымдағы әлеуметтік проблемаларды талдауға бағытталған теориялық бағдарланған ғылыми-зерттеу сәндік қолөнерден кем емес. Оның нәтижелері әлеуметтік үдерістердің дамуындағы қарым-қатынас және ықпал жағдайын бағалау болып табылады немесе, керісінше қоғамның қалыпты жұмыс істеуі және дамуы болып табылады. Осы зерттеудің практикалық құрамдас бөлігі әлеуметтік гендерлік саласында неғұрлым негізделген басқару шешімдерін қабылдау үшін мүмкіндік береді. Қолданбалы-сәндік зерттеудің тиімділігі – оның кеңістік-уақыттық оқшаулануы қатаң бекітілген әлеуметтік проблемаларды шешуі болып табылады. Қолданбалы-сәндік зерттеу басқару шешімдерін егжей-тегжейлі зерттеумен аяқталып, сайып келгенде әлеуметтік инновация практикасын енгізеді.

Қолданбалы-сәндік бұйымдардың қолданылу аясы.

«Декор» – сәндік, әшекей, көркемдеу (латын тілінде) прикладное – қолдану, қолданбалы (орыс тілінен), яғни екеуі қосылып декоративно-прикладное искусство деген ұғымды білдіреді. Ол, негізінен, адамның пайдасына тиімді қолданатын дүниені, затты өз қажеттілігіне ыңғайлы етіп жасаумен бірге сол затты нәрлеу, әшекейлеу, өрнектеу әр түрлі техника мен технологиялық әдіс айдалармен өңдеп өнер заттарын жасауды айтады. Айқындап айтсақ, пайда мен өнерді, сұлулықты әуенді бір өзекке тоғыстра біріктіру. Енді біз қазақ тіліндегі қолданбалы қол өнері деген сөздің текстологиялық мәтінін ұғып, мән-мағынасын талдау арқылы оның этнонимін ұқтық, білдік. Сонда қолдану, пайдалану дегеніміз – үш қағидадан тұратын Пайдалылық, Беріктік, Мықтылық - Сұлулықтың түп тамыры. Осы қағидалардан адам өміріне, тіршілігіне, тұрмысына қажеттілігіне пайдаланатын заттар мен бұйымдарды жасау бір болса, екінші осы жасалатын заттар өте берік, мықты болу керек, ол өмір заңдылықтары, екінші қағида осы заттың бәрі өнер туындылары, шығармалары болу үшін өнер заңдылықтарындағы көркемдік, сұлулық қасиеттерін пайдалануымыз керек. Олар – әдемі пішін (форма) құрылым (конструкция) және декор көркем әшекей сұлу формалы затты сырлап, оюлап, өрнектеп, нәрлеп өз қолымызбен жасап тұтұнушы мен көрермен-өнерсүйер қауымға ұсыну, жасап беру.

Сонымен, қолданбалы қолөнер заттарының жаратылу негізгі фундаменті пайда, пайдалану сол заттың, бұйымның ең бірінші адамның тұрмысына қажет екендігін көрсетіп ашатын пайда деген ұғым, сөз этнонимы арқылы пайдалануды қолдану процесінде бірінші орынға қойып негізгі айқындаушы ретінде жеке бөліп танытамыз, пішін мен конструкция және декор, сәндік, әсемдік сұлулық көзі ретінде жасалған затты, бұйымды көркемдік пен толықтыратын қолдаушы, дәнекер ретінде мазмұнын баяндап, өнер заттарының композициялық құрамынан нақты толық орндарын көрсетеді, сол әдемі көркем заттардың сыртқы формаларын, пішіндерінің негіздерін жасайтын шикізаттардың физика-химиялық, технологиялық қасиеттері беріктіктің кепілі болып олардың табиғи бейне көрністерін күшейте түсіп көрерменге ерекше

әсер әпереді. Осы айтылған үш қасиетті бір-бірінен ажыратып бөлуге болмайды, бұлар бірін-бірі толықтырып бірлік ансамблін құрайды.

Зергерлік өнер қазақ халқының мәдениеті тарихында ерекше орын алады. Онда халықтың идеалдары, талғамы, көркемдік және материалдық құндылықтарының деңгейі толық және жарқын көрініс тапқан. Басқа көркемдік өндіріс туындыларына назар аударсақ, көпшілігі бүгінгі күнге дейін сақталмайтын сүйек және ағаш ою, тері және керамика бұйымдары өндірісінен айырмашылығы зергерлік өнердің «мәңгілік материалдары» саналатын – қола, күміс, алтын уақыттың күшіне қарсы тұруға қабілетті және ежелгі кезеңнен бүгінгі күнге дейінгі халық өнері дамуының үзілмеген желісін бақылауға мүмкіндік береді.

Зергерлік өнердің тұрмыстық өндіріс сипатындағы қазақтың қолданбалы өнерінің басқа түрлерінен ерекшелігі ол өндіріс ерекшеліктері алдын ала белгіленген кәсіби сипатта болуы. Қазақтың зергерлері (*зер* – парсы тілінен аударғанда *зар*, *алтын* дегенді білдіреді) жалғыз жұмыс жасайтын болған, кейін өз шеберханасын мұраға (көбінесе ұлына) қалдырды. Олар арнайы құрал-жабдықтарын орналастырып, алдын ала оқудан өтті. Зергерлер қолынан көптеген өнер туындылары шығады: мұнда әйел әшекейлері, костюмдер бөлшектері, ас ішетін жабдықтар, киіз үй әшекейіне керек жарақтар, жиһаздар, ағаш және тері ыдыс, музыкалық аспаптар, қару-жарақтар, ер-тұрман бұйымдары кіреді.

Географиялық факторға, бастысы қазақтардың көшпелі өмір салтына байланысты зергерлік бұйымдардың жасалу стилі де сан түрлі болды. Олар халықтардың көшіп қонуына байланысты кең таралды, тек қана қазақтар арасында емес, басқа да көптеген халықтармен байланысқа түсе отырып, бүкіл еуразия территориясына таралды. Осылайша азиялық далалық зонаның алып кеңістігінде көптеген көшпенділердің тұрақты көшуімен түрлі халықтармен араласып, олармен мәдени құндылықтарды алмасу арқылы қазақтың зергерлік өнері дамып, байи түсті.

Кез келген қоғамда адамның әлеуметтік құндылығының біртіндеп дамып, күрделене түсуімен бұл әшекейлердің функциясының адам өміріндегі маңызы арта түсті. Бүкіл дамыған және мәдени-артта қалған заманауи халықтарда әшекейдің белгілі бір маңызы және мағынасы бар. Бұған өткен заман қалдықтары және заманауи стильде жасалған бұрынғы қапсырма орнына қолданылатын түйреуіш т.б. жатады.

Зергерлік бұйымдардың дәл осы ерекшелігі оларды өткен және қазіргі заманғы деректер, бұрын қолданылған және қолданылып жүрген халықтың қоғамдық құрылысы жөнінде ақпарат беретін құнды дерек көзі еді.

Мысалы, зергерлік бұйымдардың этникалық және аймақтық ерекшеліктерінің әдеттен тыс қалмаған. Өткен ғасырдың өзінде орыс археологтарының назарына ілінген. Әйел әшекейлерінің белгілі кешендерінің таралу аймағы сол кезеңдегі шығыс славян тайпаларының өмір сүрген аймағына сәйкес келеді және әр тайпаның әйел әшекейлерінің өз кешені болғанын байқатады. Кейіннен бұл болжамды кеңес археологтарының жұмыстары толықтай

растады. Өз кезегінде этнографтар ежелгі әйел әшекейлерінің көптеген элементтері XIX ғ. шаруалар бас киімінде сақталып қалғандығын айтады. Қазақ халқының зергерлік бұйымдары жайлы мәліметтер сақ дәуірінен бастау алады. К. Ақышев «Курган Иссык» атты еңбегінде егжей-тегжейлі табылған алтын адамның киімі мен зергерлік әшекейлеріне тоқталған. Сақтар мен үйсіндердің зергерлік бұйымдары ҚР Мемлекеттік Орта-лық музейінің археологиялық коллекциясы: жақсы сақталған. 2011 жылы шыққан Алматы ғылыми каталогында сол кезеңдегі әшекейлердің суреттері мен анықтамасы берілген. Сонымен қатар ортағасырлық қалалардан табылған зергерлік бұйымдар жайлы мәлімет беретін ғылыми жинақтар жарық көруде. Ш. Тоқтабаеваның «Серебряный путь казахских мастеров» атты еңбегінде қазақ зергерлік өнеріне қатысты мәліметтерді жинаудың нақты әдістері келтірілген.

Ұқсас мысалдар өте көп, олар бойынша киімді халықтың этногенезі мен этникалық тарихын зерттеуде маңызды дереккөзі ретінде қарау керектігін көрсетеді.

Шынында, бұл дерек көзін пайдалануда мұқият және ақылға қонымды болу керек. Жеке тағылатын әшекейлерді (моншақтар, сырғалар, т.с.с) үлкен көлемде түсіреді (кейде бұл үшін арнайы объективтер немесе линза адаптерлі сақина пайдаланады). Рельефті өрнектерді (чеканка, филигрань, өрнекті құйма, т.с.с.) тік эстампажбен көшіріп алады (өрнек бояумен суланып, қағазда таңбаланып қалады) немесе кейін өрнектік гипсті муляжын дайындау үшін балшықтан, пластилиннен бейнесін жасап алады.

Зерттеудің негізгі талаптарына тоқталсақ: зергерлік бұйымдарды экспедициялық зерттеуде аса маңызды міндет коллекция жинағын санау қажет. Музейдегі зергерлік бұйымдар коллекциясы қаншалықты үлкен болмасын, олар ұлттық киімдердің көптүрлілігін толықтай аша алмайды. Көне зергерлік бұйымдар өмірден тез кетіп, жоғалып, сынып, әуесқойлардың қолына түседі және т.с.с. Нәтижесінде халық мәдениетінің өте әсем, алайда тез құртылатын түрі ғылымда жоғалып кетуі мүмкін. Сақталып қалғандарын жинап, музей қорына өткізу – әрбір этнограф-далалық зерттеушінің маңызды міндеттерінің бірі. Әрине, тек жоғарыда айтылған этнографиялық коллекцияларды жинаудың барлық ережесі орындалған коллекциялар ғана ғылыми құндылыққа ие бола алады.

Сұрақтар:

1. Қолданбалы-сәндік өнер материалдарын жинаудың әдіс-тәсілдері.
2. Қолданбалы-сәндік бұйымдардың қолданылу аясы.
3. Әшекей бұйымдар бойынша деректерді жинау әдістері.

Пайдаланган әдебиеттер:

1. Макарьев С.А. Полевая этнография. – Л.: АН СССР, 1928.
2. Марков Г.Е. История хозяйства и материальной культуры: учеб. пособие. – М., 1979.
3. Мартынов А.И. Методы археологического исследования: учеб. для вузов. – М.: Высшая школа, 2002.
4. Масанов Н.Э. Казахи XX столетия: этническое развитие и исторические судьбы // Рассы и народы. – М., 1993.
5. Маслова Г.З. К методике полевого исследования орнамента // Полевые исследования Института этнографии в 1977 г. – М., 1979. – С. 235-243.
6. Материалы и исследования по этнографии русского населения Европейской части СССР. – М.: АН СССР, 1960.
7. Материалы по свадьбе и семейно-родовому строю. – М.: АН СССР, 1926.
8. Методы социальной психологии. – Л.: Наука, 1977.
9. Мұқанова Г. Этнология. – Алматы, 2005.